

ců také rakouskou *kulturně produktivní K. und K. monarchii* atd.), byla před rokem 1989 nepochybně touha střední Evropu, vnímanou jako prostor hranic, zdí, zmařených šancí a konečných stanic, osvobodit především politicky, a poté, až to bude možné, spojit s Evropou západní. Snad také kvůli tomu vzbudila konstrukce Milana Kundery o *únosu Evropy* tak velkou pozornost.

Dnes se však ve většině středoevropských zemí se střední Evropa proměnila v pouhý „historický region“, časově i prostorově vždy velmi konkrétně definovaný předmět zájmu, v ideálně typicky konstruovanou badatelskou perspektivu, případně v prostředek transnacionálního kontextování a komparování historicky individuálních kulturních, politických a sociálních konstelací.

NOVÁ HLEDÁNÍ STARÉ RUSI SOUČASNÉ RUSKÉ BĀDÁNÍ O RUSI KYJEVSKÉHO A ÚDĚLNÉHO OBDOBÍ

Jitka Komendová

A New Search for an Old Russia
Contemporary Russian Research on the Kievan
and “Partition” Periods of Russian History

The aim of this study is to provide an elementary overview of contemporary Russian research on the history of Russia up until the 15th century and to present some of the issues to which contemporary Russian medieval studies is currently devoting itself. After a period of enforced isolation, Russian scholars in the 1990s began concerning themselves intensively with the methodologies used in Western medieval studies and has been trying to apply them to Eastern European historical material which Western medieval studies has heretofore – with rare exceptions – largely ignored. Following the establishment of democracy in academia, the need to revise the landscape of the history of the Russia of the Kievan and “partition” periods became apparent. However, due to the character of Russian sources, it is not possible in any simple way to transfer the methods used in working with Western medieval materials to the study of these periods. This is why the new historical fields have devoted themselves primarily to the 16th and 17th centuries, which provide the richest and most varied source materials. Although it is certain that Russian medieval studies has succeeded in overcoming the crisis it experienced in the 1990s, one of the central problems afflicting contemporary Russian and Western medieval studies remains: the absolute separation between research on the middle ages in Russia and in Western and indeed in Central Europe.

Středověká Rus nikdy nepatřila k tématům, jimž by v českém vědeckém prostředí byla věnována velká pozornost. Přesto v průběhu 20. století vznikly také české práce, které obohatily poznání východoevropských dějin a kultury a některým se dostalo i mezinárodního uznání. Za poslední půldruhé desetiletí však u nás můžeme pozorovat naprostý odliv zájmu o problematiku starších ruských dějin a ztrátu orientace v ruské historiografii. Tato stať by měla – nečiníc si nárok na úplnost – nabídnout základní vhled do současného ruského bádání o dějinách

Rusi do 15. století a představit některé problémy, jimž se současná ruská medievistika věnuje.

V ruské vědě se pro východoslovanský prostor prosadilo dlouhé pojetí středověku a jako předmět rusistického medievistického bádání je vnímáno období až do 17. století.¹ Tato periodizace je však dána spíše tradičním územ, oddělením petrovské a popetrovské epochy od předchozích dějin, neboť 17. století bylo natolik specifické, že je můžeme spojit s minulými staletími jen za cenu značného zjednodušení. Celá epocha dějin Rusi do počátku Petrovy vlády bývá členěna na tři hlavní období: kyjevské (do počátku 12. století), údělné (12.-15. století) a moskevské (od vlády Ivana III. do konce 17. století).

V sovětské éře byli vědci takřka dokonale izolováni od vývoje světové historiografie, západní historická produkce se dostávala do Sovětského svazu jen ve velmi omezené míře a se značným zpožděním, vědecké cesty na západ téměř nepřicházely v úvahu.² Ačkoli se už v 60. letech zformovala moskevsko-tartuská sémiotická škola, která dosáhla celosvětového věhlasu a zásadním způsobem ovlivnila veškeré humanitní bádání,³ ruská medievistika zůstávala s výjimkou nemnohých badatelů až do perestrojky věrná marxisticko-leninskému paradigmatu, případně petrifikovanému pozitivismu.

Po rozpadu sovětského systému proto ve východní Evropě nastala poměrně významná éra bádání o nejstarších dějinách Rusi a můžeme zde sledovat dva zcela odlišné procesy. V ukrajinské vědě byl oživen koncept národních dějin, jenž na přelomu 19. a 20. století formuloval Mychajlo Hruševskij, a výraznou linii dnešní ukrajinské historiografie představuje reinterpretační středověké Rusi v ukrajinském národnostním klíči. Druhý proud směřuje k převzetí metodologií západní medievistiky a jejich aplikaci na materiál, jimž se západní badatelé až na vzácné výjimky dosud nezabývali.

Pro současnou ruskou vědu je charakteristická poučenost západní historiogra-

1 V ruském prostředí se s pojmem středověká Rus pracuje spíše výjimečně a převládá označení Stará (Drevňaja) Rus.

2 Plastický obraz poměrů v sovětské medievistice 40.-80. let nabízí ego-historie Arona Gureviče, v níž se však autor zabývá výhradně historickou vědou orientovanou na studium západoevropského středověku: ARON JAKOVLEVIČ GUREVIČ, *Istorija istorika*, Moskva 2004.

3 Unikátnost sémiotiky v kontextu sovětské vědy spočívá v její naprosté nezávislosti na marxisticko-leninské doktríně. Zásadní význam má Lotmanovo bádání o obecných mechanismech kultury, přímo středověké kultuře se ale s výjimkou několika dílčích studií nevěnoval. Podstatně více se staroruskou problematikou zabýval Lotmanův kolega Boris A. Uspenskij. Stěžejní stat *O sémiotickém mechanismu kultury* J. M. Lotmana a B. A. Uspenského z roku 1971 vyšla česky ve výboru *Exotika. Výbor z prací tartuské školy*, (ed.) TOMÁŠ GLANC, Brno 2003, s. 36-58. V tomtéž výboru i studie BORISE A. UŠPENSKÉHO, *Historie a sémiotika*, s. 237-256, jež byla poprvé publikována v roce 1988. Velmi cenný je i jeho nárys dějin ruského spisovného jazyka, zpracovaný v širokém kontextu vývoje ruské kultury: BORIS ANDREJEVIČ UŠPENSKIJ, *Kratkij očerk istorii russkogo literaturnogo jazyka (XI-XIX vv.)*, Moskva 1994.

fií. Když Aron Gurevič vydal v roce 1993 práci *Historická syntéza a škola Annales*,⁴ seznamoval ruskou vědeckou obec s tendencemi západoevropského dějepisectví, jež byly dosud v Rusku známy jen ve velmi omezené míře. Dnes sám Gurevič upozorňuje na skutečnost, že jeho kniha zcela zastarala, neboť v průběhu 90. let byly do ruštiny přeloženy všechny zásadní práce západoevropských historiků druhé poloviny 20. století.⁵ Historická antropologie se – alespoň v deklarativní rovině – plně prosadila i v Rusku, jsou jí věnovány konference, periodika,⁶ stala se součástí studijních programů ruských univerzit.⁷ Jedním z univerzitních pracovišť, nejotevřenějších vůči novým tendencím v historiografii a obecně humanitním bádání, je Ruská státní humanitní univerzita v Moskvě. Otázkou však zůstává, nakolik se podněty západoevropské medievistiky podaří využít pro výzkum dějin východní Evropy a zda ruští badatelé půjdou jen cestou aplikace převzatých metodologických postupů, či dokáží nalézt i nové cesty světové historické vědy. Situaci v ruské historiografii postsovětského období můžeme s nadsázkou přirovnat k ruské recepci západní kultury na počátku 18. století: Rusové se nyní velmi intenzivně zajímají o západní vědu, za co nejkratší období se snaží dohnat léta izolace a vytěžit ze Západu co nejvíce, takže jsou do ruského prostředí souběžně přenášeny jak směry nové, tak i ty, které již v západní vědě postupně ustupují do pozadí.

Dějiny Rusi kyjevského a údělného období představují zajímavý historiografický problém, neboť jejich studium bylo v sovětské éře velmi silně sazaženo ideologickým diktátem, takže po nastolení demokratických poměrů ve vědě vyvstala potřeba zcela revidovat obraz tohoto dějinného období. V. P. Darkevič hovoří přímo o krizi koncepce předmongolské Rusi.⁸ Zároveň ale právě na studium této epochy není možné jednoduše přenést postupy a metody již etablované v západní historiografii a vypracované na materiálu západního středověku. Snahy zpracovat téma středověké Rusi

4 ARON JAKOVLEVIČ GUREVIČ, *Istoričeskij sintéz i škola „Annales“*, Moskva 1993.

5 ARON JAKOVLEVIČ GUREVIČ, *Istorik u věrstaka*, Otčestvennyje zapiski 5/2004, <http://www.strana-oz.ru/?numid=20&article=939>.

6 Zejména renomovaná ročenka *Odissej*. Celovek v istorii, vycházející od roku 1989.

7 V ruské vědě se setkáváme – podobně jako v českém historiografickém diskurzu – s velmi rozkolísaným vymezením historické antropologie. Nestor ruské historické antropologie Aron Gurevič ji pojímá velmi široce jako veškeré bádání o člověku v dějinách, jiní se snaží oddělit historickou antropologii od dějin mentalit, mikrohistorie či dalších metodologií, srov. MICHAIL MARKOVIČ KROM, *Istoričeskaja antropologija: Posobyje k lekcionnomu kursu*, <http://www.countries.ru/antropology/krom>. Za vzdálenou předzvěst ruské historické antropologie bývá považována práce BORISE ALEXANDROVIČE ROMANOVA, *Ljudi i mravy Drevnej Rusi: istoriko-bytovyje očerki XI-XIII vv.*, Leningrad 1947.

8 VLADISLAV PETROVIČ DARKEVIČ, „*Gradske ljudi*“ *Drevnej Rusi: XI-XIII vv.*, in: *Kultura slavjan i Rus*, (ed.) T. B. Kňazevskaja, Moskva 1998, s. 94. Darkevič je jedním z nemnoha ruských medievistů, s jehož prací se mohli seznámit čtenáři i v českém překladu. Popularizující práce o lidech na cestách je v našem kontextu cenná tím, že kromě u nás poměrně známého materiálu západoevropského uvádí i řadu informací ze středověké Rusi, mongolské říše apod. – srov. VLADISLAV PETROVIČ DARKEVIČ, *Argonauti středověku*, Praha 1984.

například v kontextu dějin všedního dne či gender history⁹ narážejí na specifika ruského pramenného materiálu. Z kyjevského a údělného období totiž vedle církevní literatury disponujeme pouze minimem světské literatury a v ní dominují historiografické texty (letopis, pověst – historické vyprávění), zatímco prameny diplomatické povahy téměř neexistují (z celého období předmongolské Rusi se dochovalo pouhých třináct právních aktů) a zcela chybí texty osobního charakteru (korespondence apod.).¹⁰ Právě specifika pramenů k ruskému středověku je dáno přetrvávající výrazné zaměřením na událostní historiografii. Nové historické disciplíny pracují především s obdobím 16.–17. století, pro něž existuje výrazně bohatší a pestřejší pramenná základna.¹¹ U ruských badatelů se můžeme setkat i s vyjádřením pochybností, zda je vůbec antropologický pohled na dějiny Kyjevské Rusi možný.¹²

Již tradičně se v ruské vědě těší velké pozornosti problematika politických dějin středověké Rusi. V sovětské éře bylo ponoření do událostní historiografie, zpracovávané s pozitivistickou důkladností, často jednou z forem úniku od ideologických konstruktů, kterým se badatel nemohl vyhnout, pokud se chtěl pokusit být o sebe-menší míru zobecnění.¹³ Z předchozích desetiletí proto existuje řada prací detailně mapujících politické aktivity rurikovských knížat kyjevského i údělného období. Již od 19. století však v ruské historiografii převažuje „optika vítězů“ a vnímání silného centralizovaného státu jako výrazné hodnoty v dějinách, a tak stále přetrvává nepoměr mezi výzkumem velkých center (Kyjev, Novgorod, Vladimir, Moskva) a regionů, které se nedokázaly tak výrazně prosadit na politické mapě východní Evropy. Dodnes proto chybí moderní syntetizující zpracování řady údělných knížectví (Tver, Rjazan apod.). Výzkum politických dějin zejména údělného období Rusi rovněž limituje skutečnost, že po rozpadu SSSR došlo k nepsanému rozdělení dějin středověké Rusi, a studiem oblastí, které leží na teritoriu dnešní Ukrajiny, se zabývá tak-

9 Hlavní představitelkou gender history je v dnešní ruské vědě NATALJA LVOVNA PUŠKAREVA, *Žensčiny Drevněj Rusi*, Moskva 1989; TAŽ, *Častnaja žizn žensčiny: Něžesta, žena, ljubovnica: X – načalo XIX veka*, Moskva 1997; TAŽ, *Gendernyje issledovanija: rožděníje, stanovlenije, metody i perspektivy*, Voprosy istorii 6/1998, s. 76–86.

10 IGOR NIKOLAJEVIČ DANILEVSKIJ, *Istoričeskije istočniki XI – XVII vekov*, in: *Istočnikověděníje. Teorija, istorija, metod. Istočniki rossijskoj istorii*, (edd.) I. N. Danilevskij, V. V. Kabanov, O. M. Meduševskaja, M. F. Rumjanceva, Moskva 2004, s. 171–317.

11 Politická antropologie, náboženská antropologie či gender history. Mechanismus epochálních zlomů v éře Ivana IV. a období 17. až 18. století byl již dříve zkoumán ruskými sémiotiky. Téměř období se dlouhodobě také věnuje Alexandr Michajlovič Pančenko, jeden z největších znalců kultury středověké Rusi: *O ruskoj istorii i kulture*, Sankt-Peterburg 2000. V českém překladu byla v 80. letech publikována jeho analýza jurodivství v knize DMITRIJ SERGEJEVIČ LICHACOV, ALEXANDR MIČAJLOVIČ PANČENKO, *Smích staré Rusi*, Praha 1984.

12 MICHAEL MARKOVIČ KROM, *Istoričeskaja antropologija: Posobie k lekcionnomu kursu*, <http://www.countries.ru/antropology/krom>.

13 Jako jiná „úniková“ oblast se mi jeví detailní filologické bádání o staroruském písemnictví bez přesahů do sféry mentality středověkého člověka, tak jak bylo pěstováno například na stránkách ročenky Trudy Otděla drevněruskoj literatury.

řka výhradně ukrajinská medievistika (zejména Haličsko-volyňské knížectví je nyní vnímáno jako zásadní etapa v dějinách ukrajinské státnosti), zatímco údělná knížectví z prostoru současného Ruska studují převážně ruští vědci. Takové členění je pochopitelně pro výzkum středověku zcela irelevantní a kontraproduktivní.

Politické dějiny by se mohly jevit jako nejméně problematická oblast výzkumu Rusi kyjevského a údělného období.¹⁴ Tato bezproblémovost je ale pouze zdánlivá a vychází z přesvědčení badatelů, že metodologický aparát, jímž disponují, umožňuje z interpretací předkládaných středověkými letopisci rekonstruovat skutečné historické události. Vedle tradičně pojímaného studia politických dějin v duchu událostní historiografie se v poslední době rozvíjí též výzkum politicko-antropologický, zaměřený na charakter panovnické moci na Rusi a poznání mentálního klimatu společnosti, v níž mohlo vzniknout despotické samoděržaví. Studie tohoto typu se ovšem soustřeďují především až na období moskevské.¹⁵ Obecně lze říci, že historiografie orientovaná na politické dějiny prošla na přelomu 80. a 90. let nejmenším „otřesením“ a můžeme zde sledovat nejvýraznější kontinuitu s předchozím bádáním.

Odstaněním ideologických šablon se dostalo do hluboké krize bádání o sociálních a ekonomických dějinách středověké Rusi a vyvstala potřeba zcela nového zpracování této problematiky. Jedním z ústředních témat je diskuse o existenci feudalismu na Rusi (konceptu feudalismu na Kyjevské Rusi rozpracoval již ve 30. letech B. D. Grekov). Přestože mimo jiné Aron Gurevič už po desetiletí trvá na užití pojmu feudalismus výhradně pro západoevropské prostředí, stále ještě mnohdy přezívá interpretace společnosti Kyjevské Rusi jako feudální. Pro předmongolské období přitom nedisponujeme žádnými doklady o existenci lenních vztahů¹⁶ a interpretace Kyjevské Rusi jako feudálního státu nemá jiné odůvodnění než v učení o společensko-ekonomických formacích.¹⁷ Odmítnutím konstruktů feudálních vztahů se odhalila zásadní bílá

14 Z celé řady prací o politických dějinách středověké Rusi uveďme alespoň: ANTON ANATOLJEVIČ GORSKIJ, *Russkije zemli v XIII–XIV vv. Puti političeskogo razvitija*, Moskva 1996.

15 Jako první začali studovat období Moskevské Rusi z hlediska politické antropologie v 80. letech američtí badatelé: NANCY SHIELDS KOLLMANN, *Kingship and Politics. The Making of the Muscovite Political System 1345–1547*, Standford 1987; DANIEL HUGH KAISER, *Symbol and Ritual in the Marriages of Ivan IV*, Russian History 14/1987, s. 247–262. Zásadní význam pro poznání charakteru panovnické moci na Rusi má fundamentální monografie: BORIS ANDREJEVIČ USPENSKIJ, *Car i patriarch: Charizma vlasti v Rossii*, Moskva 1998. Komparací vnímání panovníka v západní Evropě, Byzanci a na Rusi se též autor zabývá v knize *Car i imperator: pomozanije na carsvo i semantika monaršich titulov*, Moskva 2000.

16 ANDRĚJ LVOVIČ JURGANOV, *Kategorii ruskaj sredněvěkovoj kultury*, Moskva 1998, s. 171.

17 Interpretace údělného systému Rusi 12.–15. století jako feudální rozdrobenosti a odtud vyplývající velmi rozšířený pojem období feudální rozdrobenosti nezmizel ani v 90. letech. O přezívající strnulosti v pohledu na sociální poměry ruského středověku mimo jiné svědčí skutečnost, že vznikají práce, které dokazují neexistenci třídního boje v Kyjevské Rusi – IGOR VASILJEVIČ FROJANOV, *Drevnaja Rus. Opyt issledovanija istorii socialnoj i političeskaj borby*, Moskva-Sankt-Peterburg 1995

místa v poznání sociálních a ekonomických dějin Rusi: badatelé nejsou s to uspokojivě vymezit charakter vztahů knížete a šlechty, poměr mobilní družiny a půdu držících bojarů, není znám mechanismus fungování městského shromáždění věce a podíl různých společenských vrstev na něm. Nejasnou zůstává stratifikace venkovského obyvatelstva a povaha jeho závislosti atd.¹⁸ Již dlouho se v ruské historiografii rovněž vede spor o roli kupectva v Novgorodě, tedy zda z jejich ekonomicky silného postavení vyplývala i politická moc, nebo zda rozhodující silou v novgorodské společnosti byli bojaři.¹⁹ Celkově ale v 90. letech nastal odklon od studia sociálně-ekonomických otázek středověké Rusi, na čemž se jistě podílí i obecná únava z výrazné preference této problematiky v předchozích desetiletích, takže dominantu dnešního zájmu bezsporu představuje kulturně orientované bádání.

Studium dějin kultury bylo v předchozích desetiletích rovněž silně zatíženo oficiální ideologií a v současné době prochází výraznou reinterpretací. Smrt Dmitrije Sergejeviče Lichačova v roce 1999 ukončila celou éru v bádání o kultuře staré Rusi. Lichačov vytvořil ucelenou koncepci dějin staroruské kultury a zásadním způsobem přispěl k její popularizaci, avšak jeho opravdu mimořádně vlivné postavení v ruské vědě vedlo k tomu, že jeho pohled hrozil zkosnatět v oficiální normu.²⁰ Ze středověké kultury byly v sovětské éře uměle vybírány pouze ty složky, které neměly souvislost se sakrálním, resp. tak byly interpretovány. Naprostá deformace obrazu kultury středověké Rusi byla v sovětské éře spjata se jménem Borise Rybakova, který ve svých dílech rozpracoval koncept dvojvěří a pohanské renesance 12. století.²¹ Vzhledem k velmi vlivnému postavení B. Rybakova v sovětské archeologii se ocitl i tento obor na počátku 90. let před nutností nově interpretovat masy materiálu z období předstátního i kyjevského období.²² Pro sovětskou ideologii bylo pravoslavní natolik „nebezpečnou“ ideologií, že se jako přijatelnější jeví slovenské pohanství a ve vědě

18 Současná česká medievistika se v podstatě vůbec nezabývá sociálně-ekonomickými poměry středověké Rusi, takže neexistuje ani zavedená česká terminologie pro jejich popsání. Hledání českých analogií pro sociální instituty a vztahy středověké Rusi již může znamenat dezinterpretaci.

19 Politický systém středověkého Novgorodu jako bojarskou republiku interpretuje V. L. Janin, který již víc než půl století pracuje na archeologickém výzkumu Novgorodu (od roku 1962 stojí v čele Novgorodské archeologické expedice): VALENTIN LAVRENTJEVIČ JANIN: *Novgorodskije posadniki*, Moskva 1962, 20032; TÝŽ, *Ja poslal tebě gramotu...*, Moskva 1998. Janinovým dlouhodobým oponentem je I. V. Frojanov, který se domnívá, že dochází k přecenoování politické role bojarů v Novgorodě: I. V. FROJANOV, *Drevnaja Rus. Opyt issledovanija istorii socialnoj i političeskoj borby*, s. 368.

20 Klíčové Lichačovovy práce vyšly i v českém překladu: DMITRIJ SERGEJEVIČ LICHACHOV, *Člověk v literatuře staré Rusi*, Praha 1974; TÝŽ: *Poetika staroruské literatury*, Praha 1975.

21 BORIS ALEXANDROVIČ RYBAKOV, *Jazyčestvo Drevnej Rusi*, Moskva 1987.

22 Jestliže Dušan Třeštík hovoří o nutnosti zásadní revize interpretace archeologického materiálu velkomoravského období – DUŠAN TŘEŠTÍK, *Vznik Velké Moravy. Moravané, Čechové a střední Evropa v letech 791–871*, Praha 2000, s. 8–9 –, pak v ruském prostoru je tato potřeba revize ještě mnohem palčivější.

byl prosazován koncept elitní, lidu nepřátelské křesťanské kultury, střetávající se s lidovým pohanstvím.²³ Akcentace pohanských elementů na Rusi i po christianizaci měla ještě jeden významný rozměr, a to ve sporu o pravost *Slova o pluku Igorově*, které oficiální ruská věda vnímala (a dosud většinou vnímá) jako nejvelkolepější projev staroruského písemnictví a ústřední dílo celé kultury středověké Rusi.²⁴

Středověká duchovní kultura a problematika církve byly v sovětském období tabuizovanou oblastí a v dnešní době prožívají renesanci.²⁵ Také v českém prostředí je duchovní kultura Rusi tématem, kterému je – při celkově malém zájmu o východoevropské dějiny – věnována relativně největší pozornost. Na rozdíl od sociálních a ekonomických dějin, kde dnešní ruští badatelé mohou jen obtížně a zřídka navázat na starší historiografii, hraje v případě církevních dějin podstatnou roli návrat k zásadním pracím o ruském pravoslaví z 19. a počátku 20. století²⁶ a k autorům ruské emigrace.²⁷ Tento návrat však bohužel mnohdy bývá nekritický a diskurz pravoslavní církve a historiografie se někdy dostávají do ostrého rozporu (je běžné, že se s hagiografií pracuje jako s autentickým pramenem o životě a působení světce apod.). V posledním desetiletí vznikají cenné práce o středověké estetice²⁸ a středověkém myšlení (filozofie a teologie se jako samostatné obory ve středověké Rusi nerozvinuly),²⁹ tedy o problémech hrubě zkruslaných ve starší historiografii marxisticko-leninskou ideologií.³⁰

23 Z nových pohledů na poměr křesťanství a východoslovanského pohanství na Kyjevské Rusi srov. VLADIMÍR JAKOVLEVIČ PETRUCHIN, *Drevnaja Rus: narod, knjazja, religija*, in: *Iz istorii ruskogj kultury*, díl 1: *Drevnaja Rus*, Moskva 2000, s. 235–323; VLADISLAV PĚTROVIČ DARKEVIČ, *Jedinstvo i mnogoobrazije drevnerusskoj kultury (koněc X–XIII vv.)*, *Voprosy istorii* 4/1997, s. 36–52.

24 Měla-li být obhájena datace *Slova o pluku Igorově* do konce 12. století, pak bylo nutné vysvětlit, jak se v díle vzniklém na knížecím dvoře dvě stě let po christianizaci mohly objevovat tak silné elementy pohanství a jak zde mohl být zcela pomínut křesťanský aspekt. Srov. Rybakovovo „vysvětlění“: „Autor *Slova* předjímá básníky renesance, široce využívající obrazy antického pohanství, a oživuje pro své posluchače rodnou pohanskou romantiku.“ – B. A. RYBAKOV, *Jazyčestvo Drevnej Rusi*, s. 775.

25 Srov. fundamentální práci moskevského sémiotika: VLADIMÍR NIKOLAJEVIČ TOPOROV, *Svjatosť i svjatyje v ruskogj duchovnoj kulture*, díl 1: *Pěrvyj vek christianstva na Rusi*, Moskva 1995; díl 2: *Tri veka christianstva na Rusi (XII–XIV vv.)*, Moskva 1998. Obsáhlou studii o apokryfech rozšířených na středověké Rusi a edici těchto textů obsahuje práce VLADIMÍRA VLADIMIROVIČE MILKOVA, *Drevnerusskije apokrifj*, Sankt-Petěrburg 1999.

26 Zejména JEVGENIJ JEVSIGNĚJEVIČ GOLUBINSKIJ, *Istorija ruskogj cerkvi*, Moskva 1880.

27 ANTON VLADIMIROVIČ KARTASEV, *Očerki po istorii ruskogj cerkvi*, díl 1, Paris 1959, Moskva 19912; GEORGIJ PĚTROVIČ FEDOTOV, *Svjatyje Drevnej Rusi*, Moskva 1990.

28 VIKTOR VASILJEVIČ BYČKOV, *Russkaja sredněvekovaja estetika XI–XVII veka*, Moskva 19952; TÝŽ, *Duchovno-estetičeskije osnovy ruskogj ikony*, Moskva 1995; TÝŽ (ed.), *Chudožestvenno-estetičeskaja kultura Drevnej Rusi XI–XVII veka*, Moskva 1996.

29 MICHAEL NIKOLAJEVIČ GROMOV, VLADIMÍR VLADIMIROVIČ MILKOV, *Idějnyje tēčeniija drevnerusskoj mysli*, Sankt-Petěrburg 2001.

30 Dnes se obvykle „taktně“ mlčí o tom, že také Lichačovův klíčový termín literární etiketa, který se všeobecně rozšířil a dodnes je užíván jako základní pojem pro vymezení specifík středověké literatury, je spjat s představou o roli umění v prosazování feudálního řádu na Rusi.

Principiálně nový pohled na kulturu středověké Rusi předložil Andrej Lvovič Jurganov v monografii *Kategorie ruské středověké kultury*.³¹ Tak nápadná aluze na knihu Arona Gureviče může být výsledkem buď epigonství, nebo polemiky. Jurganovova práce představuje variantu polemickou, protože tento autor již patří do jiné generace, poučené z Gurevičových výzkumů i studia západní historiografie. Badatel přejímá tezi postmoderny, že neexistuje žádná realita mimo pramen, a oceňuje postmoderní kritiku dosavadního modernizujícího přístupu k minulosti.³² Jinak se ale od postmoderny distancuje a svou práci pokládá za součást historické fenomenologie. V návaznosti na A. F. Loseva hovoří o historii jako o sebeuvědomění a zdůrazňuje rozpor „skutečných“ faktů a „faktů vědomí“.³³ Objektem historického poznání je podle Jurganova samotný historický pramen jako realizovaný produkt lidské psychiky.

Gurevič v *Kategoriích středověké kultury*³⁴ navrhuje studium evropské kultury pomocí univerzálních kategorií lidského vědomí (čas, prostor, změna, příčina, osud, vztah mezi smyslovým a nadsmyslovým, vztah částí k celku apod.). „Univerzální pojmy jsou v každé kultuře mezi sebou spjaty, vytvářejí jistý ‚model světa‘, onu ‚sít souřadnic‘, jejichž prostřednictvím lidé vnímají skutečnost a sestavují obraz světa, existující v jejich vědomí.“³⁵ Tato teoretická východiska Gurevič konkretizoval na materiálu kultury západoevropského středověku a studoval kategorie prostoru, času, zákona, bohatství, práce ve vědomí tehdejších lidí. Andrej Lvovič Jurganov upozorňuje na nedostatky, resp. rizika Gurevičova přístupu k minulosti. Gurevičova síť koordinát se mu jeví jako příliš obecná, ahistorická a příliš „naše“: současný historik nachází tyto pojmy hotové ve vlastním myšlení a aplikuje je zvnějšku na cizí kulturu.³⁶ Namísto toho Jurganov zdůrazňuje nezbytnost vymezit jedinečné kategorie, které hrály zásadní roli v myšlení člověka konkrétní kultury, vycházejí výhradně z textů studované epochy, ale jsou zcela cizí dnešní době. Navzdory výhradám vůči Gurevičově bádání se Jurganov domnívá, že oba zastávají různé, ovšem rovnoprávné cesty kategoriální analýzy.³⁷

31 ANDREJ LVOVIČ JURGANOV, *Kategorii ruskoj srednjevokovoj kultury*, Moskva 1998.

32 A. L. JURGANOV, *Kategorii ruskoj srednjevokovoj kultury*, s. 7-8.

33 Jako jeden z nejvýmluvnějších příkladů Jurganov uvádí, že objektivní fakt zavraždění sv. Borise Jaroslavem Moudrým neměl pro středověkého člověka žádný význam, neboť do jeho povědomí proniklo zavraždění sv. Borise a Gleba Svjatopolkem Hanebným – A. L. JURGANOV, *Kategorii ruskoj srednjevokovoj kultury*, s. 9.

34 ARON JAKOVLEVIČ GUREVIČ, *Kategorie středověké kultury*, Praha 1978. Ruský originál *Kategorii srednjevokovoj kultury*, Moskva 1972.

35 A. J. GUREVIČ, *Kategorie středověké kultury*, s. 16.

36 Z těchto pozic kritizoval Gureviče již jeho přítel L. M. Batkin. Gurevič obhájí svou kategoriální analýzu středověké kultury na základě kázání Bertholda Rezenského – A. J. GUREVIČ, *Istorija istorika*, s. 234-237.

37 A. L. JURGANOV, *Kategorii ruskoj srednjevokovoj kultury*, s. 22-24.

Ústřední problém kategoriální analýzy podle Jurganova spočívá v neterminologičnosti středověké ruštiny, takže většinu středověkých pojmů nelze přímo překódovat do metajazyka současné vědy. Jurganov soustřeďuje svou pozornost na poměr člověka ke křesťanství (kategorie křesťanská víra a pravda), charakter vlastnictví („odkázat“ a „udělit“), základy ruského despotického samoděržaví (kategorie Bůh a rab boží, vladař a otrok), dále kategorie času a místa v kontextu Posledního soudu. Eschatologická očekávání jsou pro Jurganova tématem par excellence, neboť pronikala všechny sféry bytí středověkého člověka. V práci výrazně převažuje zájem o období moskevské (zejména fenomén opričniny a církevní rozkolu), ale pozornost je věnována také epoše kyjevské a údělné. Jurganov se zabývá nesmírně širokým spektrem otázek od poměru středověkého člověka k Bohu přes sociální a ekonomická témata až po politický systém Rusi, přičemž tato tradiční klasifikace v *Kategoriích* ztrácí na významu, neboť všechna odvětví lidské existence se navzájem propojují v jeden celek. Autor k tomu využívá masy písemných pramenů nejrůznější povahy a vedle nich i sfragistický materiál. Výsledkem je velkolepý obraz středověké Rusi, místy i s naznačenými přesahy do západní Evropy, avšak na to, v jak široké a obtížně uchopitelné problematice a v jak dlouhém období (11.-17. století) se Jurganov pohybuje, je tón *Kategorií* někdy vskutku až příliš apodiktický (řada tvrzení má proklamativní, nikoli argumentovaný charakter).

Východiskem Jurganovova bádání byla představa o nutnosti abstrahovat při studiu jiné epochy od hodnotového systému dnešního badatele. Ze závěrečné zmínky o tom, že autor bude v nejbližší době v historicko-fenomenologickém bádání o ruské kultuře pokračovat, lze vyvodit, že představené kategorie jsou jen částí z celkového spektra kategorií kultury středověké Rusi. Avšak otázka místa analyzovaných kategorií v hodnotovém systému člověka středověké Rusi zůstala v *Kategoriích ruské středověké kultury* nezodpovězena.

Jurganovův kolega z Ruské státní humanitní univerzity, Igor Nikolajevič Danilevskij, je autorem netradičního zpracování dějin Rusi kyjevského a údělného období, koncipovaného jako přednáškový kurz a vydaného ve dvou navazujících monografiích *Stará Rus očima současníků a potomků*³⁸ a *Ruské země očima současníků a potomků (12. -14. století)*.³⁹ Pod nenápadnými názvy se skrývají mimořádně inspirativní práce, založené na precizní analýze pramenného materiálu a předkládající nové pohledy na známé události středověké Rusi.

38 IGOR NIKOLAJEVIČ DANILEVSKIJ, *Drevnaja Rus glazami sovremennikov i potomkov (IX-XII vv.)*, Moskva 1998, 2001².

39 IGOR NIKOLAJEVIČ DANILEVSKIJ, *Russkije zemli glazami sovremennikov i potomkov (XII-XIV vv.)*, Moskva 2001².

Zatímco z dosavadních prací, zaměřených na politické události, se zejména údělné období Rusi jeví jen jako epocha neustálých válek mezi jednotlivými rurikovskými knížaty a zápasů se Zlatou Hordou, Danilevskij se od tohoto přístupu hned zpočátku distancuje a tvrdí, že to, co se „objektivně“ stalo, nás nezajímá. Na rozdíl od Jurganovovy kategorické díkce si Danilevskij pomáhá v definování svého pohledu na historii nadsázkou: „Například nás těžko bude vzrušovat fakt, že se kdysi, asi před 227 000 středními slunečními dny, přibližně na průsečíku 54° s.š. a 38° v.d. na relativně nevelkém území (cca 9,5 km²), ohraničeném ze dvou stran řekami, shromáždilo několik tisíc představitelů biologického druhu *Homo sapiens*, kteří se během několika hodin s pomocí různých pomůcek navzájem pobili. Ti, kteří zůstali naživu, se pak rozešli: jedna skupina se vydala na jih, druhá na sever. [...] A přitom obecně vzato právě toto proběhlo ‚ve skutečnosti‘, objektivně na Kulikově poli.“ Pro Danilevského je mnohem důležitější, za koho se tito lidé pokládali, kvůli čemu se snažili navzájem zabít, jak hodnotili výsledky této události: „Nás vzrušuje spíše to, co se odehrávalo v jejich hlavách, nikoli to, co se odehrávalo ‚ve skutečnosti‘.“⁴⁰ Již z tohoto lehce ironického tónu úvodu je zřejmé, že autor ve své práci nehodlá dále hýčkat mýty o „velkých meznících“ ruských dějin, ale rozhodně je mu cizí laciné boření starých mýtů ve jménu konstruování nových.⁴¹

Danilevskij se hlásí k antropologickému pohledu na dějiny, ale jak již bylo nastíněno výše, uplatnění tohoto přístupu je silně determinováno charakterem pramenů. V prvním svazku tak zcela chybí personálie, konkrétní lidé. Autor se zde dotýká snad až příliš velkého spektra problémů (geneze Indoevropanů, Baltoslovanů a východních Slovanů, zformování staroruského státu, charakter moci ve staré Rusi, pohanské tradice a křesťanství na Rusi, představy člověka staré Rusi o přírodě, člověku a společnosti), takže některé kapitoly jsou komponovány spíše jako nastolení otázky a mozaika citátů z pramenů a historiografie.

Druhý svazek je tematicky užší, ale díky tomu kompaktnější: z celého údělného období si autor zvolil jen několik problémů, na nichž může detailněji uplatnit svou metodu. Pozornost je koncentrována na osobnosti Andreje Bogoljubského, Alexandra Něvského, Michaila Tverského, Ivana Kality a Dmitrije Donského. Danilevskij mimo jiné vystupuje proti sovětským vulgarizujícím pohledům na vztah pravoslavné církve a Zlaté Hordy,⁴² novým přečtením zdánlivě již všeobecně zná-

40 I. N. DANILEVSKIJ, *Ruskije zemli*, s. 5-6.

41 Pro 90. léta je symptomatická obrovská popularita prací Lva Gumiljova, spíše svérázného myslitele než historika, za sovětského režimu tvrdě perzekvovaného, který bojoval s černou legendou „tatarsko-mongolského jha“ na Rusi a vytvořil nový „světly“ mýtus symbiózy Rusů a stepních národů: LEV NIKOLAJEVIC GUMILJOV, *Drevnaja Rus i Velikaja step*, Moskva 1992; TÝŽ, *Čornaja legenda. Druzja i nedruzja Velikoj stepi*, Moskva 1994; TÝŽ, *Ritmy Jevrazii. Epochi i civilizacii*, Moskva 1993.

42 Srov. ISAAK URILEVIČ BUDOVIČ, *Obščestvenno-političeskaja mysl Drevnej Rusi XI-XIV vv.*, Moskva-Leningrad 1960.

mých pramenů vyvrací mnohé tradiční interpretace historických událostí, například tezi o údajně velkých, rozhodujících bitvách na Něvě a Čudském jezeře.

Autor hovoří o druhém zrození personální historie a zdůrazňuje, že jeho cílem není zachycení „života výjimečných lidí“, nýbrž poznání sociálního kontextu, v němž se vytvářel jejich obraz. Hledá odpověď na otázku, proč se určité osoby staly, případně nestaly symboly historického sebeuvědomění. Dodnes není zcela zřejmý mechanismus fungování historické paměti, a Danilevského proto zajímá, kde konkrétně se místa paměti předků a dnešních lidí shodují, nebo naopak principiálně liší a proč. Zejména kapitoly zachycující vývoj hodnocení knížete Alexandra Jaroslaviče Něvského (od nepříznivé interpretace současníky přes obraz ochránce pravoslaví až po mýtus obránce země před cizími agresory, hojně využívaný carskou i stalinskou propagandou) pokládám v tomto ohledu za vrcholnou pasáž celé knihy.

Ani v údělném období však ještě nemůžeme nahlédnout do života a myšlení konkrétních lidí. Rozpoznáváme sice určité dominanty mentality člověka středověké Rusi, ovšem spolu s Danilevským se pohybujeme jen v nejelitnějších vrstvách společnosti středověké Rusi, v prostředí knížat a intelektuálů, a o obraze světa nižších vrstev společnosti (natož o životě a myšlení jednotlivých lidí) nevíme nic.

Na pracích I. N. Danilevského a A. L. Jurganova (aniž by tím měly být snižovány výsledky bádání dalších ruských medievalistů) jsem se pokusila nastínit nové cesty, kterými se vydává zkoumání středověké Rusi v současném Rusku. Práce zcela prosté relikty marxisticko-leninské doktríny, inspirované západní metodologií, ale tvůrčím způsobem ji přetvářející pro ruský materiál, ukazují, že ruská medievalistika již dokázala vykročit z krize počátku 90. let. Domnívám se, že jeden z ústředních problémů současné ruské i západní medievalistiky lze spatřovat jinde, v přetrvávajícím naprostém oddělení studia středověké Rusi a západní, resp. střední Evropy. Nejde o hledání dílčích, vnějších analogií a rozdílů. Navíc musíme počítat s okolností, že vzhledem ke specifičnosti ruské pramenové základny zřejmě nikdy nedokážeme v souvislosti s dějinami Rusi analyzovat řadu problémů, jež jsou intenzivně studovány v západoevropském středověku. Ale pokud historická věda na komparaci zcela rezignuje a výzkum východoslovanské problematiky nebude začleněn do celkového rámce Evropy, nebude možné (věcně, nikoli proklamativně) odpovědět, zda ve východoslovanském středověku studujeme jen tamní, poněkud exotické kuriozity, nebo zda máme před sebou integrální součást kultury a dějin středověké Evropy.